

THUIS

Ahmed Aboutaleb

THUIS

MEMOIRES

Geschreven samen met Nina Miezelmoë

MEULENDREEF

ISBN 978-90-896-8371-7

ISBN 978-94-023-2717-5 (e-book)

ISBN 978-90-528-6952-0 (audio)

NUR 320

Omslagontwerp: Pankra

Omslagbeeld en auteursfoto: © Marwan Magroun

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2025 Ahmed Aboutaleb, Nina Miezelmoen en Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van Sebes & Bisseling
Literary Agency te Amsterdam.

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens
de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te
kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar
gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch
of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is
uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training
and similar technologies.

Inhoud

Vooraf	7
1 'Die jongen moet naar school'	11
2 'Ik laat je gaan als je trouwt'	57
3 Voor de leeuwen	83
4 'Kom maar proberen dan'	103
5 'Wil je dat stadhuis als tweede thuis?'	125
6 Rotterdam, 'de allermooiste rotstad'	
I	165
II	225
III	275
IV	291
Epiloog	319
Verantwoording gedichten	333
Verantwoording foto's	335

‘Heel de aarde is je vaderland.’

– Desiderius Erasmus Roterodamus

Vooraf

Zou er nog een weg terug zijn naar het dorp uit mijn jeugd? Zou ik nog op blote voeten kunnen lopen in dat bergachtige gebied, zonder geld en proviand? Slapen op een matje op de vloer? Ik legde het in 2015 voor aan mijn drie vrienden die net als ik in het Rifgebergte geboren waren. We besloten de proef op de som te nemen, vanaf de stad Nador lopend de bergen in, onze neus achterna. Met niks meer bij ons dan een fles water. Blootsvoets bleek bij nader inzien ondoenlijk, onze eeltige voetzolen waren in de loop der jaren zacht geworden. Op stevige wandelschoenen zouden we zien wat de dag ons bracht. We zouden niet in hotels slapen maar gewoon aankloppen bij een huis als we moe en hongerig waren, zoals mijn vader had gedaan op de terugweg van zijn mislukte zoektocht naar werk in Algerije. Vol verwachting gingen we op pad, voor een week of twee.

Van ons avontuur kwam weinig terecht. Op het vliegveld stond een achterneefje klaar met zijn Mercedes met Spaans kenteken om ons naar het eerste onderkomen te brengen. Hij had geluk, in tegenstelling tot veel generatiegenoten in de regio had hij een baan en een auto. Vanaf onze eerste slaapplek zouden we 's ochtends vroeg op pad gaan. Ook de rest van onze reis ontbrak het ons aan niets. Onze plannen waren uitgewaaierd over de stenige wegen en paden.

Tot onze verbazing kwamen we onderweg toeristen tegen. Mensen die aan de kust verse gegrilde sardientjes hadden gegeten en nu de bergen in trokken. We dronken munt-

thee op terrasjes en volgden onze neus als we trek hadden in versgebakken brood. Met verbazing keken we naar alle winkeltjes die er vroeger niet waren, met kleding, kruiden en snuisterijen. Maar lang niet iedereen deed daar boodschappen, de armoede was nog steeds groot. 's Avonds buitelden onze herinneringen over elkaar heen, en keken we stil naar de bergen die langzaam donker werden. We hoefden tijdens onze wandeling nergens aan te kloppen, de deuren stonden al open. We werden hartelijk ontvangen en we luisterden naar verhalen over het leven dat ooit zo gewoon voor ons was. Meewarig aangekeken werden we ook. Waarom al die moeite doen als je geld genoeg heb om comfortabel te reizen? De dorpsoudsten trotseerden de zinderende zon en wezen ons de beste paden naar de volgende bestemming. Maar eerst vulden we onze drinkflessen met water.

Of onze missie slaagde, daarover hebben we na aankomst nog lang nagepraat, mijn vrienden en ik. We waren niet zo zeer op zoek geweest naar ons vorige leven, we wilden weten of we nog konden overleven, zoals vroeger. Zware beproevingen maakten we niet mee tijdens onze voettocht. Maar wat we beseften toen we uitkeken op dat mooie, meedogenloze landschap: hier, in dit landschap, hebben we de kennis opgedaan en de vaardigheden geleerd die we de rest van ons leven niet zullen vergeten. Hier werd het sociale DNA gekneed van een stel jongens die van de bergen naar de lage landen gingen, drieduizend kilometer noordwaarts. Daar vonden ze een nieuw thuis en bouwden ze later mee aan het huis dat we Nederland noemen.

Misschien is op die tocht met mijn vrienden de kiem gelegd voor dit boek, om vroeger aan de vergetelheid te ontfutselen. Deze memoires zijn een uitnodiging om verhalen over

onze afkomst, herkomst en dromen te delen. Als we goed in onze achteruitkijkspiegels kijken, navigeren we samen een goede toekomst tegemoet.

I

‘Die jongen moet naar school’

Oktober 2024. Twee weken nadat ik mijn ambtsketen in Rotterdam had afgelegd, overleed mijn vader, omringd door mijn moeder, broer, drie zussen, oom, tante en neef. Toen mijn zus Nejma me vanuit het ziekenhuis belde was het twee uur 's nachts. Ik bevond me in Singapore, waar ik door een stichting was uitgenodigd voor een lezing. Na haar bericht lag ik klaarwakker op de bank in mijn hotelkamer, denkend aan mijn vader. Voor mijn vertrek had ik afscheid van hem genomen in het Westeinde-ziekenhuis in Den Haag, in de wetenschap dat het de laatste keer zou kunnen zijn. Mijn vader had ons geestelijk al verlaten, was langzaamaan teruggekeerd naar de tijd dat zijn kinderen nog niet op de wereld waren. Hij herkende slechts enkelen van ons. Op een helder moment had hij mijn moeder om vergiffenis gevraagd. Het was zijn tijd, dat is een troost.

‘Ik denk dat papa op jouw toestemming wacht om te sterven,’ had mijn zus eerder die nacht door de telefoon gezegd en ze had tienduizend kilometer verderop haar mobiel bij zijn oor gehouden. Ik was stilgevallen en had me afgevraagd of hij me zou horen. ‘Ik hoop dat de dood zacht voor je is, pa,’ zei ik uiteindelijk. ‘We zullen voor je bidden.’

Mijn leven lang had mijn vader hoge verwachtingen van mij. Ik weet niet waarom, we waren in ons gezin allemaal

gezond van lijf en leden en met een goed stel hersens geboren. Blijkbaar zag hij voor mij, zijn oudste zoon, een verantwoordelijke rol weggelegd.

Tien minuten later, om twee uur, had Nejma weer gebeld. Het was gebeurd. We troostten elkaar door de telefoon. Het was goed zo. De keuzes die onze vader in zijn leven had gemaakt, samen met mijn moeder, hadden de richting van ons leven bepaald. Natuurlijk zijn we weleens opstandig, teleurgesteld of boos geweest. Maar we gedenken hem met liefde en respect.

Mijn vader had in de laatste jaren van zijn leven twee grote wensen. De eerste was het behoud van ons woonhuis in Beni Sidel dat we in 1976 hadden verlaten. Hij wilde een dierbare plek in zijn geboorteland voor de familie bewaren. Zijn tweede wens was het slaan van een waterput in het dorp. 'Er is daar water,' zei hij jaren geleden eens. 'Dat kun je niet menen, papa, er is daar niks anders dan rotsen en stenen,' reageerde ik. Hij noemde de naam van een man die de afgelopen jaren al tientallen waterbronnen had aangewezen met een gevorkte houten olijftak. Ik had er weinig fiducia in en mijn broer Moody, die in de olie- en gasindustrie werkt, al helemaal niet. Maar vijf jaar geleden vroeg ik de man toch om langs te komen. Hij wandelde over een kaal terrein met zijn wichelroede en wees een plek aan. Daar moest water te vinden zijn. Twintig euro rekende hij voor zijn 'onderzoek'. Ondanks mijn twijfels besloot ik samen met een paar oud-dorpsgenoten, donateurs en familieleden een bedrijf in te huren om op de aangewezen plek te boren.

Op 150 meter diepte raakte de boor een waterbron. Zoet water met een aangename temperatuur welde op. We konden het amper geloven. Schoon drinkwater én douchewater! We lieten een waterleiding aanleggen van de bron naar ons huis en naar andere kranen langs de weg. Daar kwamen tappunten met bekers, voor algemeen gebruik. De komst van de waterput had al snel een domino-effect, andere waterprojecten in het dorp kwamen op gang. Ambachtslieden uit de omgeving – elektriciens, metselaars, schilders en timmerlieden – kregen werk. De waterput bleek ook een bron van inspiratie voor andere oud-dorpsgenoten die iets goeds wilden doen voor het dorp; mannen en vrouwen met wortels in het Rifgebergte die het geluk hadden geld te kunnen vrijmaken.

In de nadagen van corona reisde ik samen met mijn vader en moeder naar Beni Sidel. Mijn vader wilde de eerste waterput met eigen ogen zien. Vanuit zijn rolstoel en met een mondkapje op nam hij alles tevreden in zich op. Hij gaf me de opdracht om met mijn broer en zussen zoveel mogelijk olijfbomen te planten in het dorp.

Zijn andere wens herhaalde hij nog eens: ons oude huis moest gerenoveerd worden en behouden blijven. Het deed hem pijn om te zien hoeveel andere huizen in het dorp, ooit gebouwd van modder en versterkt met hooi en stenen, door de elementen waren geseld. Veel woningen waren al ingestort en andere dreigden te bezwijken. Ons huis stond nog overeind, maar daar was dan ook alles mee gezegd. Het was zijn laatste bezoek aan Beni Sidel.

Lhaj Mohamed Aboutaleb ligt in Arnhem begraven.

Beni Chiker (1961)

In mijn paspoort staat Beni Sidel officieel vermeld als mijn geboorteplaats, maar eigenlijk is dat het dorp Beni Chiker. Veel herinneringen heb ik niet aan die plek, ik was een kleuter toen we naar Beni Sidel verhuisden. In dat dorp ben ik voor het eerst ingeschreven in het bevolkingsregister.

Ik ben het tweede en het vierde kind van mijn ouders. De vierde geborene en het tweede kind dat bleef leven, na mijn zus die anderhalf jaar ouder is. Een paar jaar voor de geboorte van mijn oudste zus beviel mijn moeder van een tweeling. De twee meisjes stierven tijdens de geboorte en werden naamloos begraven. Mijn ouders konden lang geen woorden vinden voor hun verdriet en pas jaren later vertelden ze ons erover. In de jaren negentig zouden ze nog een dochter verliezen, door zelfdoding. Dat verdriet is nog steeds onbespreekbaar.

Mijn moeder Mimount was zestien toen ze met mijn vader Mohamed trouwde, hij was eenentwintig. Mijn vader was een van de weinigen in zijn omgeving die had leren lezen en schrijven. Als hulpimam reisde hij van dorp naar dorp tot hij een eigen post kreeg in Beni Chiker. Hij kreeg er onderdak en werd betaald met een deel van de oogst van families die hij bijstond met zijn raad en hulp. Hij gaf daarnaast Koranles en preekte op vrijdag in de moskee. Een aantal van zijn handgeschreven preken heb ik teruggevonden, tussen de boeken van zijn bescheiden bibliotheek. Die vergoeding was geen vetpot, de boeren in Beni Chiker hadden nauwelijks genoeg om hun eigen gezin te voeden.

Toen mijn twee jongere zusjes waren geboren besloot mijn vader in zijn eentje naar Algerije te vertrekken, op zoek naar werk als imam in de grensstad Oran of desnoods als landarbeider. Algerije werd toen nog door Frankrijk bezet en in onze streek ging het gerucht dat daar werk te vinden was. De reis was een voettocht van zo'n 150 kilometer in de brandende zon door onherbergzaam land. Eenmaal over de grens wachtte hem slechts teleurstelling; de mooie verhalen die hij had gehoord klopten niet. Er was geen werk, want ook in het buurland heerste grote armoede. Algerijnen gingen gebukt onder de Franse bezetting en er werd flink gevochten tussen soldaten van het Franse leger en van het Bevrijdingsfront. Een strijd die vele duizenden Algerijnen het leven zou kosten.

Verslagen besloot mijn vader naar Marokko terug te lopen. Zijn juten rugzak raakte leeg en halverwege de terugtocht werd hij gevelde door honger en dorst. Wanhopig en uitgeput klopte hij aan bij een huis in Zaïo, een stadje in het noordoosten van Marokko, waar een oudere vrouw opendeed en hem vriendelijk karnemelk en brood aanbood. Haar gastvrijheid gaf hem de kracht om thuis te komen.

Over deze zware reis vertelde hij me pas na lang aandringen. Toen ik begin jaren negentig voor Migranten Televisie Amsterdam (MTV) werkte, besloot ik hem te interviewen voor een serie over belangrijke familie verhalen – verhalen die voor veel arbeidsmigranten herkenbaar waren, maar nergens waren opgetekend. Delen van het interview werden door MTV Amsterdam uitgezonden.

Naar Beni Sidel (1966)

Na zijn Algerije-voettocht nam mijn vader het ingrijpende besluit om zijn gezin opnieuw te verlaten en naar Frankrijk te

gaan voor werk. Daar had hij een reisdocument voor nodig, maar dat had hij niet. De meeste arme bergbewoners hadden geen paspoort of identiteitskaart. Je moest je richten tot de autoriteiten en die werden door niemand vertrouwd. In onze streek waren de gezagsdragers de burgemeester en een paar geüniformeerde mannen. Voor een kleine dienst moest je deze lieden al smeergeld betalen, *mkhazniya* genoemd. Het liefst liep je met een grote boog om hen heen. Mijn vader kocht uiteindelijk een vals reisdocument en moest vele mensen omkopen om het land te kunnen verlaten. Hij verkocht een deel van onze bescheiden bezittingen en leende de rest bij familieleden met de belofte het geld snel terug te betalen.

Met de veerboot stak mijn vader de Middellandse Zee over naar Spanje en reisde door naar de Franse Alpen. Het zware werk aldaar, als dagloner in de bouw, hield hij niet vol en hij besloot na een paar maanden verder te reizen naar Nederland. In Den Haag woonden enkele familieleden en bekenden die hem op weg konden helpen. Hij ging eerst aan de slag als schoonmaker, later werd hij keukenhulp bij restaurant 't Goudde Hooft aan de Dagelijkse Groenmarkt. Zijn verdere leven zou hij in Den Haag blijven wonen.

Nog steeds wagen veel mensen met of zonder geldige papieren de overtocht van Afrika naar Europa, vaak met gevaar voor eigen leven. In Marokko doet zelfs een wrange grap de ronde over een imam die mensen ontraadt vis uit de Middellandse Zee te eten omdat die vissen gevoed zijn met mensen-vlees. Vlees van mensen die op zoek gingen naar een beter leven, maar onderweg de dood vonden.

De beslissing van mijn vader om te emigreren betekende ook een verhuizing voor ons. Voor mijn moeder was het te gevaarlijk om zonder bescherming van een mannelijk familielid in Beni Chiker te blijven met twee jonge kinderen, Soumicha

en ik. Bovendien woonden we in een soort ambtswoning voor de dorpsimam; het huis moest vrijgemaakt worden voor de opvolger van mijn vader. Familie van moederskant kon ons niet helpen. Haar vader overleed toen zij nog een kind was.

De vader van mijn vader kon ons wel de bescherming bieden die we nodig hadden. Grootvader Mimoun woonde in Beni Sidel, aan de andere kant van het grote bergmassief. Onze schamele huisraad werd op een Berliet-vrachtwagen geladen en we gingen op weg. Van de tocht herinner ik me niet veel, behalve dat ik het als vierjarige spannend vond. Onderweg in de bergen brak de as, dat maakte grote indruk. Mijn zus Soumicha en ik zaten tijdens de lange rit in de laadruimte, onze magen rammelden. Tot mijn opluchting wist mijn vindingrijke zus tussen alle spullen een stuk oud brood op te duikelen dat we met z'n tweeën stiekem opaten.

Bij een dorp denk je al gauw aan huizen en straten rondom een dorpsplein met boerenland en natuur eromheen, maar zo zag Beni Sidel Jbel (de berg) er niet uit. De huizen lagen her en der verspreid op en rond een bergplateau van de provincie Nador in het Rifgebergte. Verder zag je overal karrensporen en droge rivierbeddingen. Op de vlakke, stevige stukken grond bouwden de mensen hun huizen van modder, stro en steen. Her en der werden veldjes ontgonnen om gewassen te telen, zwaar werk. Er moest gegraven en gehakt worden om het land vrij van stenen te maken zodat de pootaardappelen en tuinbonen de grond in konden. Soms werd dynamiet gebruikt om rotsblokken te verpulveren. Dynamiet kocht je in een winkel in de provinciestad Nador, een vergunning was niet vereist.

Straatarm

Wij woonden op het bergplateau, dat Aghil Ou Madghar heette. Een deel van Beni Sidel lag aan de voet van dit plateau, een ander deel erbovenop. Tussen 1912 en 1956 viel deze regio onder Spaans gezag. Marokko was decennialang als protectoraat verdeeld. Het noorden en de Sahara vielen onder Spaans gezag, en Frankrijk bestuurde de rest van het land. ‘Protectoraat’ is een misleidend woord; van bescherming van de bevolking of cultuur was geen sprake. De protectie betrof enkel de belangen van de Franse en Spaanse kolonisten. Marokko ligt aan de rand van de Atlantische Oceaan en bij de poort naar de Middellandse Zee, op strategische handelsroutes. Het was ook een prestigekwestie voor Europese koloniale mogendheden om over het noorden van Afrika te heersen. De mensen in de regio bleven intussen straatarm. Beni Sidel ontbeerde alles wat hoop geeft en het leven makkelijker maakt; begaanbare wegen, een waterleiding, elektriciteit, medische zorg en onderwijs. De Spanjaarden namen niet eens de moeite een bevolkingsregister in te voeren.

Het uitroepen van de onafhankelijkheid van Marokko in 1956 leidde niet tot een verbetering van de leefomstandigheden. De gecorrumpeerde elite bleef aan de macht en toonde geen enkele belangstelling voor de bergbewoners. Beni Sidel en veel andere dorpen bleven alleen bereikbaar met een muilezel. Schoon drinkwater was nog altijd schaars. Als de regen uitbleef en de oogst mislukte, leden we honger. Soms was er dagenlang maar één schamele warme maaltijd per dag. Anders aten we brood met ui of een gebakken ei.

Die armoede en uitzichtloosheid in het Rifgebergte leidden door de jaren heen tot grote migratiestromen naar gebieden in

Marokko waar wel water was, of naar het buitenland, waar wel werk te vinden was. Na de Tweede Wereldoorlog werd in Europa om arbeidskrachten geschreeuwd. In de jaren zestig vertrokken de eerste dorpelingen uit Beni Sidel richting Duitsland en Nederland, waar de economie opbloeide en volop werk was. Er was een grote behoefte aan arbeidskrachten voor het zware werk in de fabrieken, mijnen en havens. Het was werk dat Nederlanders zelf niet wilden doen. Fabriekseigenaren en havenbaronnen waren tevreden over de hardwerkende arbeidsmigranten. De bijdrage die ze leverden aan de economie ging aan de aandacht van de gemiddelde Nederlander grotendeels voorbij.

Huursoldaten (1936-1945)

Wat de Spanjaarden wel deden tijdens het protectoraat, was het stadje Melilla uitbouwen tot een strategische stad aan de kust. Samen met de Spaanse stad Ceuta is Melilla het enige Europese grondgebied op het Afrikaanse vasteland. Het zijn nog steeds Spaanse exclaves vanwege de ligging aan een belangrijke zeeroute. Tot op de dag van vandaag proberen mensen via deze exclaves de EU te bereiken. ‘Gelukszoekers’ worden ze genoemd, tegenwoordig een scheldwoord. Wat is er mis met zoeken naar geluk, doen we dat niet allemaal?

Ook mijn grootvader Mimoun en zijn vier broers hadden geprobeerd aan de armoede te ontsnappen, in de jaren dertig van de vorige eeuw. Ze hadden zich aangemeld als huursoldaat. De Spanjaarden ronselden jongemannen uit het Rifgebergte om aan de zijde van generaal Franco mee te vechten in de Spaanse Burgeroorlog. Wat wisten deze jongens over het schrikbewind dat Franco voerde, over de vrijheidsstrijders tegen wie ze moesten vechten? Waarschijnlijk niet veel. Maar ze kregen een wapen, een uniform en soldij: een ongekennde luxe.

Die oorlog heeft het leven van mijn grootvader getekend. Hoe precies zijn we nooit te weten gekomen. Marokkaanse soldaten moesten vaak in de voorhoede van het Spaanse leger vechten omdat ze ontberingen gewend waren en bekend waren met bergachtig gebied. Ze moeten vreselijke dingen hebben gezien aan het front. Ondanks hun inzet werden ze door het Spaanse leger als minderwaardig beschouwd. Ze werden niet bevorderd in rang en mochten nauwelijks contact hebben met Spaanse militairen.

Grootvader Mimoun keerde terug uit Spanje met een ernstige longaandoening. Hij was verslaafd geraakt aan sigaretten en hoestte de rest van zijn leven onophoudelijk. Zijn Spaanse oorlogspensioen van twee euro dat hij elke maand in Nador ophaalde, ging op aan medicijnen.

Nieuwe achternaam

Mijn grootvader Mimoun en zijn broers woonden met hun echtgenotes in een sober familiehuis. De grootste kamer was van mijn grootvader, hij maakte plaats voor ons. Samen met zijn vrouw betrok hij een kleine kamer met een dakterras. Als het weer het toeliet sliep hij met zijn karabijn op het dak. Met dat wapen was hij de schrik van het dorp. Van zijn eigendommen bleef je af. Een beruchte veedief uit een naburig dorp liep stevast met een grote boog om ons dorp heen.

Met het geld dat mijn vader maandelijks uit Nederland overmaakte, bouwde mijn grootvader – op verzoek van mijn vader – een nieuw woonhuis voor ons. Hij huurde een metselaar in en reikte hem de bouwmaterialen aan: stenen, modder en hooi. De stenen raapte hij gewoon op van de grond, het goedkoopste bouw materiaal. Bakstenen en cement waren te duur. Na een paar maanden was het huis klaar. Mijn grootva-

der en stiefgrootmoeder Talaitmas verhuisden mee naar ons nieuwe huis, het huis dat mijn vader voor de familie wilde bewaren. Ons nieuwe gezinshuis had een rechthoekige plattegrond, met een open ruimte in het midden waar alle kamers op uitkomen. Mijn slaapkamer was meteen links als je binnenkwam, rechts was de keuken. De slaapkamer van mijn ouders grensde aan die van mij, die van mijn grootouders aan de keuken. Aan de achterkant van het huis was de slaapkamer van mijn zusjes met in de hoek nog een kleine opslagruimte. Buiten bij de keuken was een kleine stal voor het vee.

Ondanks zijn zorg voor ons gezin heb ik geen fijne herinneringen aan mijn grootvader. Mijn vader had die trouwens ook niet, al deed hij zijn best om een goede band met hem te onderhouden. Mijn vader heeft tot zijn verdriet zijn moeder nooit gekend. Kort na de geboorte van mijn vader stuurde grootvader Mimoun haar terug naar haar familie. Mijn vader heeft lang naar zijn moeder gezocht en geprobeerd met haar in contact te komen, maar dat liep uit op een teleurstelling. In haar dorp wachtte hem slechts onbegrip. Hij werd door haar familieleden weggestuurd, zijn moeder bleek niet meer in leven te zijn. Waarom zijn vader zijn moeder had weggestuurd heeft hij nooit vernomen.

Mijn grootvader is in zijn leven vier keer getrouwd en drie keer gescheiden. Mijn vader vertelde me later dat zijn eerste twee stiefmoeders hem liefdeloos behandelden, mishandelden ook. Alleen zijn laatste stiefmoeder sloot hem liefdevol in haar armen. Talaitmas is de enige stiefoma die wij als kleinkinderen hebben gekend.

Talaitmas was een warme vrouw. 's Ochtends vroeg stookte ze stilletjes het vuurtje op, om ons niet wakker te maken. Op de gloeiende kooltjes piepte ze het brood van de dag ervoor op, maakte er een holletje in en vulde het met olijfolie en